

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ**

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ Э- КЕМТИК
ЭТИШИНИН КОЛДОНУЛУУСУ ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК
МААНИЛЕРИ**

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

**Зарина Жалбиева
0950Y02003**

БИШКЕК-2011

АБСТРАКТ

Кыргыз жана түрк тилдериндеги э- кемтик этишинин колдонулуусу жана грамматикалык маанилери

Түрк тилдеринде байыркы түрк доорунан бери колдонулуп келе жаткан жардамчы этиштер бар. Мисалы: *бер, туруп, отур, кыл, көр* ж.б. Байыркы түрк тилдеринде да бул жардамчы этиштер ушундай эле көмөкчү мааниде колдонулган. Бирок тилдин өнүгүү эволюциясында өзгөрүүгө дуушар болуп, фонетикалык ар кандай варианттарда, тиешелүү грамматикалык маанилерде өзгөчө оттенкторго ээ болуп калды. Байыркы архаикалык эр-жардамчы этишинин кыргыз адабий тилинде азыркы күндө *эле, экен, эмес* ж.б.у.с. формалары түрүндө кездешет жана алардын тил илиминде бөтөнчө орду бар. Булар атооч сөздөр менен айкашып, ал сөздөргө баяндоочтук милдетти аткарат да, негизги мааниге ар кандай кошумча маанилерди киргизет.

Кыргыз тилиндеги э- кемтик этиши, б.а. *эле, экен, эмес* жана *бол* жардамчы этиштеринин жөнөкөй чак жана ыңгай формалары менен айкашып келгендеги татаал формалары, андагы туюндурулган маанилери жөнүндөгү ар тараптан сыпатталган илимий натыйжаларды кыргыз тилчи илимпоздору жазышса да өткөн чактык жардамчы этиштин татаал формалары, субъективдүү модалдуулуктун татаал формалары, шарттын татаал формаларынын табияты, ички тутумдук түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери кыргыз тилинин материалдарында чектелүү берилгендигин байкоого болот. Ал эми бул формалар кыргыз тилин түрк тили менен салыштырып изилдегенде гана ачыкка чыкмак.

Эмгегибиздин I бөлүмүндө э- кемтик этишинин түрк тилинин чыгыш жана батыш бутактарында өнүгүү эволюциясына түрк тилинин байыркы доорлордон баштап азыркы күндөгү түрк тилдеринде кандай формаларда колдонулуп келгенин жана алардын өзгөргөн формаларын аныктаганга аракет жасадык. Бул формага арналган эмгектерге илимий экскурс жүргүздүк.

II бөлүмүндө э- кемтик этишинин кыргыз жана түрк тилдеринин негизинде салыштырып карап, жалпылык жана айырмачылыктарын белгилөөгө аракет кылдык.

ÖZET

Kırgız ve Türk Dilindeki İ- mek Fiilinin Fonksiyonu ve Gramatik Anlamları Üzerine Bir İnceleme

Türk dillerinde eski zamanlardan beri kullanılmakta olan yardımcı fiiller mevcuttur. Örneğin: ber, turur, otur, kıl, kör v.s. Eski Türkçe şivelerinde de bu yardımcı fiiller aynen günümüzdeki gibi yardımcı fiil fonksiyonunda kullanılmıştır. Ama Türk dilinin gelişme süresinde her türlü fonetik değişikliklere uğrayıp, yeni gramatik anlamlara sahip oldular. Bunun gibi değişikliğe uğramış yardımcı fiillerden biri de *imek* fiilidir. Arkaik şekli er- olan bu yardımcı fiilin günümüzde Kırgız dilinde *ele*, *eken*, *emes* v.s. fonetik şekilleri kullanılmaktadır. Kırgız dilbiliminde de bu yardımcı fiil formları isim sözcüklerine eklenerek eylem yapar ve eylemin temel anlamına farklı farklı anlamlar katar.

Kırgız dilinde e- (ele, eken, emes ve bol-) yardımcı fiiliinin basit zaman kiplerinde, birleşik kiplerde ve karşıladığı gramatikal anlamları hakkında yazılan ilmi çalışmaları kırgız dilcileri araştırdıysalar da imek fiilinin yardımıyla kurulmuş; hikaya, rivayet, şart gibi birleşik kipleri incelenmemiştir. Bundan dolayı e- yardımcı fiili kırgız dilbiliminde bilimsel araştırmalarda Türkiye dilbilimsel araştırmalarına göre daha az incelendiği ortaya çıkar. Bu fiilin yukarıdaki gibi özel şekilleri ise ancak iki dili kıyaslayarak incelendiği zaman belli olacaktır.

I. bölümde arkaik er- yardımcı fiilinin, genel türk dilinin doğu ve batı kollarındaki gelişmesi ta eski zamanlardan günümüze kadar örneklerle kronolojik bir şekilde yazıya geçirilmiştir. Ayrıca bu yardımcı fiil üzerine yapılmış olan çalışmalara da bilimsel inceleme yapıldı.

II. bölümde ise e- yardımcı fiili Kırgız ve Türk dillerindeki kullanım özellikleri ve gramatik anlamları kıyaslanarak onların benzerlikleri ve farklılıkları tespit edildi.

АБСТРАКТ

Использование и грамматические значения вспомогательного глагола э- в кыргызском и турецком языках

В тюркских языках имеются вспомогательные глаголы, употребляемые начиная с древнетюркской эпохи. Например: бер, турур, отур, кыл, көр и другие. Эти вспомогательные глаголы и в древнетюркских языках употреблялись в таких же вспомогательных значениях. Но в ходе эволюции языка подвергаясь определенным изменениям, данные глаголы приобрели некоторые оттенки в области фонетических вариаций и грамматических значений. Древний архаический вспомогательный глагол эр- в современном кыргызском языке встречается в формах эле, экен, эмес и т.д., которые имеют особое место в языкознании. Эти глаголы сочетаясь с именными словами наделяют их функциями сказуемого и добавляют различные оттенки к основному значению.

Не смотря на то, что кыргызские ученые-лингвисты всесторонне рассматривали вопрос составных форм, образуемых сочетанием вспомогательного глагола э- в кыргызском языке, а также вопросы значений данных составных форм, все же чувствуется ограниченность исследований в кыргызском языкознании в области вопросов сущности составных форм прошедшего времени, субъективной модальности и условности указанных вспомогательных глаголов и многогранных грамматических значений в их внутренних составных строениях. Вопрос этих форм в кыргызском языке может быть полностью раскрыт только путем сравнительного исследования кыргызского и турецкого языков.

В I главе нашей работы мы попытались выявить различные формы вспомогательного глагола э- употребляемые в восточной и западной ветвях тюркского языка, а также эволюцию его изменения с древних периодов до наших дней. Провели научный экскурс по трудам, посвященным этим вопросам.

Во II главе попытались сравнить варианты вспомогательного глагола э- в кыргызском и турецком языках и выявить их схожести и различия.

ABSTRACT

Usage and grammatical meanings of the auxiliary verb e- in Kyrgyz and Turkish language

There are auxiliary verbs in Turkic languages which are used since ancient Turkic epoch. For instance: **бер, туруп, отур, кыл, көр** and others. These auxiliary verbs in ancient Turkic languages were used in the same meanings. But in the course of language evolution these verbs underwent definite changes and acquired shades in the sphere of phonetic variations and grammatical meanings. The ancient archaic auxiliary verb - **эп-** in modern Kyrgyz is met in the forms- **эле, экен, эмес** and so on, which occupies peculiar place in linguistics. These verbs combining with nominal words fulfill the function of a predicate, and add different shades to the main meaning. In spite of the fact that the Kyrgyz linguists fully considered the issue of component forms, which are formed with the help of combination of the auxiliary verb -**э-** in the Kyrgyz language and the meanings of these component forms. There is still research limitation in the sphere of component forms of the past tense, subjective modality and conditionality of above mentioned auxiliary verbs and multilateral grammatical meanings in their inner component structure. This issue in the Kyrgyz language can be fully investigated with the help of comparative analysis of the Kyrgyz and Turkish languages.

In the first chapter we tried to point out different forms of the auxiliary - **э-** , used in eastern and western branches of the Turkic languages and the evolution of its change starting since ancient times up to present. We investigated works devoted to these issues.

In the second chapter we tried to compare variants of the auxiliary verb - **э-** in the Kyrgyz and Turkic languages and define their similarities and differences.